

**Gevolgen van migratie in Marokkaanse oases:
Een nieuwe groene *frontier* in de Sahara?**

Hein de Haas

De Haas, Hein (1999) Een Nieuwe Frontier in de Woestijn? Gevolgen van Migratie in Marokkaanse Oases. *Geografie* 8, April 1999, 9-13.

Gevolgen van migratie in Marokkaanse oases

Een nieuwe groene *frontier* in de Sahara?

Wie door de woestijn van zuid-Marokko reist, hoort in en rond de oases steeds vaker het ploppen van waterpompen. Zijn zij de voorboden van een groene kolonisatie van de woestijn? Vooral sinds de jaren zestig trekt een groeiend aantal bewoners uit de oases weg naar grote steden binnen Marokko en naar Europa. Deze migratie heeft de traditionele, strikt hiërarchische oase-maatschappij op haar kop gezet en heeft grote veranderingen veroorzaakt in huisvesting en landbouw. Traditionele oaselandbouw valt langzamerhand ten prooi aan verwaarlozing en degradatie. Toch zijn er ook hoopvolle signalen. Steeds meer migranten investeren in de ontwikkeling van landbouw in nieuwe gebieden in de woestijn.

Hein de Haas

De auteur is sociaal geograaf en onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam (Agids).

Komend vanuit de vruchtbare Atlantische kustvlakten van Marokko stuit de reiziger in het zuiden en oosten op het machtige Atlasgebergte, waarvan de hoogste pieken ruim boven de vierduizend meter uitkomen. Deze ketens vormen een geografische barrière en een klimaatscheiding tussen het relatief regenrijke Atlantische Marokko in het westen en het droge zuiden en oosten. Wie eenmaal de passen van de Atlas achter zich heeft gelaten, belandt regelrecht in steppen en spoedig daarna in de rotswoestijn. Dit is de wereld van oases, dadelpalmen en *qsour* (leem vestingdorpen) die jaarlijks zoveel toeristen trekken. Het grijs, rood en geel van de rotswoestijn wordt hier afgewisseld door kloofdalen met daarin meestal een lint van weelderige oasebegroeiing. Dit tegen de achtergrond van een in de winter dikwijls besneeuwd hooggebergte.

Vanuit het Atlasgebergte, waarin relatief veel neerslag valt, stromen diverse rivieren zuidwaarts de woestijn in. De belangrijkste van deze rivieren zijn de Draa, de Ziz (Tafilalt), de Todgha en de Dadès. Verder komt er op diverse andere plaatsen water boven de grond of ligt de grondwaterspiegel vrij dicht onder de grond. Sinds mensenheugenis hebben mensen op deze plaatsen irrigatiesystemen aangelegd, hetgeen oaselandbouw in deze aride gebieden mogelijk heeft gemaakt. Naast het rechtstreeks aftappen van rivierwater in de rivieroases werd hierbij gebruik gemaakt van diverse technieken, zoals het slaan van putten of het aanleggen van *khettara's* (ingenieuze ondergrondse kanalen, die grondwater aftappen).

Overall in Marokko ten zuiden en oosten van de Atlas liggen oases. In oppervlakte het belangrijkste zijn de grote rivieroases van de Draa, de Tafilalt en voorts de wat smallere valleien van de Dadès en Todgha. Concentraties van kleinere oases bevinden zich langs de Bani-bergketen tussen Tiznit en Zagora, in Figuig en op diverse meer geïsoleerde plaatsen.

Met uitzondering van een aantal hoger gelegen (en dus koelere) valleien, wordt de traditionele oaselandbouw gekenmerkt door dadelpalmen. Verder worden vooral olijven, vijgen, amandelen en granaatappels verbouwd. Onder en tussen deze fruitbomen groeit gerst, tarwe, luzerne en diverse groenten. Er bestaat een sterke symbiose tussen veeteelt en landbouw,

waarbij het vee mede de vruchtbaarheid van de grond in stand houdt. Oaselandbouw met zijn ingewikkelde irrigatiesystemen heeft traditioneel een zeer arbeidsintensief karakter en is gericht op een optimale benutting van de schaarse hulpbronnen, in het bijzonder water. Deze schaarste verklaart dat naast grond ook waterrechten privébezit zijn. Door vererving zijn percelen vaak erg klein (soms kleiner dan honderd vierkante meter) en liggen zij vaak ver uiteen.

De mythe van de oprukkende woestijn

Er bestaat een hardnekkig beeld van oases die bedreigd worden door oprukkende zandduinen. Deze beelden worden versterkt door onheilspellende rampverhalen over verwoestijning en het 'oprukken van de Sahara'. Dit beeld wordt zowel bevestigd door media (dreigende rampen trekken nu eenmaal de aandacht), door overheden (die de schuld graag aan het klimaat en niet aan zichzelf geven), door diverse zogeheten niet-gouvernementele organisaties (die ook vaak belang hebben bij het aandikken van gevaren) en door wetenschappers zelf (op zoek naar fondsen).

Doemscenario's over verwoestijning blijken vaak op drijfzand te zijn gebaseerd. Dit heeft wat Marokko betreft geleid tot een volstrekt foutieve beeldvorming. Naast het gegeven dat er verschillende definities voor verwoestijning bestaan, blijkt uit recent onderzoek dat het nog maar de vraag is of de Sahara daadwerkelijk oprukt. Wat betreft verzanding (overigens slechts één van de verwoestijningsverschijnselen): Marokko kent helemaal geen grote zandwoestijnen. Vrijwel alle zandduinen die je in en rond de oases aantreft, zijn gevormd uit zand dat afkomstig is uit lokale rivierbeddingen en vlaktes, in ieder geval niet uit een 'oprukkende Sahara'.

Desalniettemin is verzanding in een beperkt aantal oases een reëel probleem. Duinen kunnen velden overstuiven en irrigatiekanalen verstoppen. Essentieel is echter dat dit eerder verklaard moet worden uit verminderd onderhoud dan uit een plotselinge, externe natuurramp. Een oase is een kunstmatig, antropogeen landschap dat weer tot woestijn zal vervallen als de mens er niets aan doet. Wat de Marokkaanse oases betreft is het daarom juister om te zeggen dat de mens de aftocht blaast dan dat de woestijn oprukt.

Trans-Saharahandel

Oases waren van oudsher belangrijke knooppunten en pleisterplaatsen in de trans-Saharahandel. Deze handel, waarin zout, goud en slaven een spilfunctie innamen, bracht zuid-Marokko en de huidige Sahelzone in intensief onderling contact. Er bestaat tegenwoordig de neiging Afrika op te delen in Sub-Sahara-Afrika en Noord-Afrika. In het licht van de intensieve contacten die vroeger tussen beide 'werelden' bestonden, is deze indeling nogal kunstmatig. Er is geen scherpe grens te trekken. In wezen is de Sahara één grote overgangszone, waar beide werelden zich met elkaar vermengen.

De eeuwenoude contacten hebben bijgedragen aan de etnisch zeer diverse bevolking van zuid-Marokko. De *haratin*, die in het algemeen een donkere huidskleur hebben, bezitten de laagste status. Hoger in status zijn de verschillende 'blanke' Berberse en Arabische stammen die de oases bevolkten. Nog een trede hoger stonden de zogeheten *mrabtin* (afstammelingen

van *marabouts*, lokale heiligen in de islam) en de *shurfa* (afstammelingen van de profeet Mohammed). Voorts kenden Marokkaanse oases tot de onafhankelijkheid in 1956 een vrij omvangrijke joodse bevolking.

Hoewel de situatie plaatselijk nogal kon verschillen, werd de oasesamenleving in het algemeen gekenmerkt door een sterke hiërarchie. Het waren in het algemeen de *haratin* die als slaven of deelpachters het land bewerkten. Slavernij heeft in de oases tot ver in de Franse koloniale tijd bestaan. De verschillende etnische groepen binnen de sedentaire oasebevolking leefden dicht opeen gepakt maar keurig gescheiden samen in zogeheten *qsour*, de lemen vestingdorpjes. De strakke sociale organisatie garandeerde het bewerken van de velden en het collectieve onderhoud van de irrigatiesystemen.

Het waren echter de nomadenstammen die in zuid-Marokko meestal de dienst uitmaakten. Arabische en Berberse bevolkingsgroepen stonden op voortdurende voet van oorlog met elkaar om de controle van belangrijke handelsroutes en de in economisch en strategisch opzicht belangrijke oases. Dit verklaart ook het vestingkarakter van de *qsour*. In ruil voor bescherming tegen aanvallen van andere stammen werden oases veelal tribuutplichtig gemaakt. In de loop van de geschiedenis hebben veel nomaden zich permanent gevestigd in de oases en ook nieuwe oases gesticht, en hun afstammelingen vormen nu een belangrijk deel van de ‘blanke’ sedentaire oasebevolking.

Land van de opstand

De hierboven beschreven situatie is sinds de kolonisatie van Marokko in 1912 en vooral na de onafhankelijkheid in 1956 drastisch veranderd. Het aanleggen van een infrastructuur door de Fransen doorbrak het relatieve isolement van de oases ten opzichte van de Atlantische kustvlaktes. ‘Dankzij’ de bezetter werden de oases voor de eerste keer daadwerkelijk in Marokkaans staatsverband opgenomen. Tot dan toe was vrijwel geheel zuid-Marokko *bled es-siba*, het ‘land van de opstand’, dat de Marokkaanse sultans vanuit noord-Marokko altijd met moeite onder controle hielden. Deze ontwikkeling ging gepaard met de opkomst van een geldeconomie en loonarbeid en, later, de mogelijkheid om in het buitenland een veel beter belegde boterham te verdienen. Dit heeft vooral sinds de jaren zestig geleid tot een omvangrijke uittocht van voornamelijk jonge mannen uit de oases naar de grote steden in Marokko en Europa. Later zijn zij vaak gevolgd door hun families via de zogeheten gezinshereniging.

De emigratie vanuit de Marokkaanse oases is vooral gericht geweest op de grote steden in Marokko en op Frankrijk. De oases zijn geen traditionele herkomstregio van Nederlandse Marokkanen, zoals het Rifgebergte of de Sous-vallei dat wel zijn. Het verschijnsel *kettingmigratie* is er wel aanwezig: bepaalde oases of zelfs bepaalde etnische groepen specialiseren zich in emigratie naar een bepaald land of regio. Zo is de Dadès-vallei dichtbij Ouarzazate een typisch ‘Hollandse’ oase. Vooral tijdens de zomervakantie struikel je er over auto’s met Nederlandse nummerplaten en kun je er zonder problemen in het Nederlands de weg vragen. Iets oostelijker ligt de Todgha-vallei. Hoewel hier Frankrijk verreweg de belangrijkste bestemming is, is de Aït Atta-stam, die in een gedeelte van de vallei leeft, voor wat emigratie naar Nederland betreft gespecialiseerd op ... Alkmaar!

Wie denkt dat het sluiten van de grenzen geleid heeft tot een eind van de emigratie, heeft het mis. Alle Schengenverdragen en Fort Europa-retoriek ten spijt, is emigratie de bewoners van deze gebieden in het bloed gaan zitten. Door de vele contacten met en sterke contacten met de buitenwereld is er een ware emigratiecultuur ontstaan. Veel jongeren hebben de sterke ambitie om te vertrekken en elders geld te verdienen. De eerste reactie op het strenger wordende immigratiebeleid in noordwest Europa in de jaren zeventig was het verleggen van de emigratiestroom richting Italië en Spanje. Inmiddels hebben ook deze landen paal en perk gesteld aan de immigratie.

Om de strengere regels te omzeilen, brengt men een heel arsenaal aan inventieve emigratiemethodes in stelling. Naast de reguliere gezinshereniging is het sluiten van nieuwe huwelijken met kennissen en familieleden (gezinsvorming) de meest legale en zekere methode. Hiernaast weten jaarlijks velen op clandestiene wijze Europa binnen te komen. Er bestaan sterke, regiogebonden, netwerken tussen de migranten in Europa en specifieke herkomstregio's, die borg staan voor eerste opvang, huisvesting en vaak ook werk. Strengere wetten en controles in Europa hebben niet geleid tot een emigratiestop, maar eerder tot een minder zichtbaar karakter van de emigratie. Hoewel de emigratiestroom zeker minder sterk is als in de 'gouden' jaren zestig en zeventig, staat evenzeer vast dat emigratie niet is opgehouden.

Slavernij

De migratie vanuit de Marokkaanse oases is omvangrijk. In veel oases heeft meer dan de helft van de huishoudens naaste familieleden in de grote stad of het buitenland zitten. Hoewel de meeste migranten uiteindelijk niet terugkeren, sturen zij aanzienlijke bedragen naar hun in de oase achtergebleven familie. Dit heeft geleid tot een situatie waarin inkomsten uit migratie in oases een zeer belangrijke zo niet de belangrijkste inkomstenbron geworden zijn. Dit heeft ingrijpende gevolgen gehad voor de traditionele oasesamenleving.

Een van de meest zichtbare ontwikkelingen is het verlaten van de oude, benauwde *qsour*. De meeste van deze traditionele dorpen zijn gedeeltelijk of reeds geheel verlaten. Migrantenvesteren veel geld in de bouw van moderne, betonnen huizen buiten de muren van de traditionele *qsour*. Hierdoor vallen deze vaak prachtige lemen constructies binnen enkele decennia aan de elementen ten prooi. Het wonen in die *qsour* is sowieso niet meer nodig, omdat er thans geen dreiging meer bestaat van aanvallen door andere *qsour* of nomadenstammen. Ook geeft men er vaak de voorkeur de nieuwe huizen langs (asfalt)wegen te bouwen, waardoor vaak kilometerslange lintbebouwing is ontstaan.

Dankzij migratie en de omvangrijke geldovermakingen van migranten naar familie in het herkomstgebied hebben veel oasebewoners zich kunnen onttrekken aan de feodale verhoudingen, slavernij en absolute armoede die er vroeger heersten. De emigratie heeft een positieve bijdrage geleverd aan de levensstandaard, huisvesting en de sociale positie van de meeste oasebewoners. Dit heeft een sterk emancipatorisch effect gehad op voorheen ondergeschikte groepen zoals de *haratin*. Velen zijn aanzienlijk gestegen op de maatschappelijke ladder. De protserige huizen die migranten vaak laten bouwen, zijn een statussymbool die hun nieuwe positie bevestigt. Inkomen en niet de 'kaste' waartoe iemand behoort bepaalt ook in de Marokkaanse oases steeds sterker de sociale positie. Hierdoor

accepteren *haratin* niet meer de superioriteit van hun vroegere ‘meesters’, wier positie grotendeels is ondermijnd.

In de laatste decennia is ook de oaselandbouw sterk veranderd. Als gevolg van de migratie en het toenemend belang van niet-agrarische activiteiten is landbouw nu in het algemeen slechts een aanvullende activiteit en inkomstenbron. Vooral jongeren zien nog maar weinig in de landbouw. Dit draagt in belangrijke mate bij aan de verregaande verwaarlozing van de traditionele landbouw. Velden en gewassen worden minder intensief bewerkt en land ligt vaker braak. Hetzelfde geldt voor het onderhoud van traditionele irrigatiesystemen, die hierdoor vaak vervallen. Dit verval heeft echter ook te maken met het afbrokkelen van de traditionele gezagsverhoudingen en het gewoonterecht. Hierdoor vindt collectief onderhoud van velden en irrigatiesystemen vaak niet meer plaats.

Vooral buiten de grote en relatief waterrijke rivieroases (zoals de Draa, de Tafilalt, de Dadès en de Todgha) maakt de Marokkaanse oaselandbouw dikwijls een sterk gedegradeerde indruk. De arbeidsintensieve irrigatiesystemen raken in verval, waardoor de landbouw verder wegwijnt. In een aantal gevallen gaat dit gepaard met degradatie-verschijnselen als erosie, verzilting van de bodem en het verzanden van percelen en irrigatiekanalen.

Rituele landbouw?

Maar het is niet één en al ellende wat de klok slaat. In de grote rivieroases van de Draa, de Dadès en de Todgha bijvoorbeeld, waar waterwinning minder arbeidsintensief is, valt het verval mee. De velden zien er daar nog steeds goed bewerkt uit met meerdere vegetatielagen van dadelpalmen, andere fruitbomen, groenten en granen. De landbouw wordt hier nog grotendeels voortgezet als in vroeger dagen. In bepaalde gevallen is dit wel verklaard uit het fenomeen van ‘rituele landbouw’. Omdat landbouw op van die kleine perceeltjes zonder enige mechaniseringsmogelijkheden onmogelijk nog profijtelijk kon zijn, zou een voortgezette intensieve landbouw alleen verklaard kunnen worden uit de emotionele verbondenheid van de boer met zijn grond. Ook teruggekeerde migranten zouden vaak de neiging hebben om zich geheel op de landbouw toe te leggen, hoewel dat economisch ‘irrationeel’ zou zijn.

Toch mag niet vergeten worden dat landbouw voor veel families misschien een dan wel aanvullende, maar desalniettemin nog steeds belangrijke inkomstenbron is. Naast de directe consumptie en verkoop van vruchten, groenten en granen, wint hierbij de veeteelt sterk aan terrein. Deze ontwikkeling wordt wel verklaard door de afwezigheid van veel mannen, waardoor de rol van de vrouwen in de landbouw sterk is toegenomen. Veeteelt is binnen de strikte rolpatronen in traditioneel Marokko vooral een taak voor vrouwen en kinderen. De ‘feminisering’ van de landbouw zou aldus bijdragen aan een groeiend belang van de veeteelt.

De meest opvallende ontwikkeling is echter de investeringen van veel boeren in het slaan van nieuwe putten, van waaruit met behulp van moderne dieselpompen water naar de velden wordt gepompt. Aanvankelijk deed dit verschijnsel zich vooral voor binnen de omtrek van de oude oases. Maar vooral sinds de jaren tachtig geven steeds meer oasebewoners er de voorkeur aan hun geld te investeren in de aanleg van nieuwe ondernemingen buiten de oude oases in wat tot voor kort nog woestijn was. Gezien de versnippering van grond- en waterbezit en de collectieve regelingen die de individuele handelingsvrijheid in de oude oases

beperken, is het aanleggen van relatief grootschalige, geïrrigeerde landbouwondernemingen (dat wil zeggen met percelen vaak groter dan een halve hectare) in de woestijn veel aantrekkelijker voor individuele investeerders.

De producten die hier verbouwd worden zijn grotendeels gelijk aan die in de oude oase, maar wel meer van het type monocultuur, waarbij veelal gebruik gemaakt wordt van ‘moderne’ landbouwtechnieken. Voorts lenen de grotere oppervlakten zich voor landbouwmachines, die in de oude oases onbruikbaar zijn. Migratie-inkomsten spelen een belangrijke rol in deze ontwikkeling. Vooral families met migratie-inkomsten of teruggekeerde migranten beschikken over voldoende kapitaal om te investeren in het slaan van nieuwe putten in de woestijn en het aanschaffen van de motorpompen.

Groene kolonisatie

Mocht deze groene kolonisatie zich doorzetten, dan toont dat aan dat migratie een belangrijke positieve bijdrage kan leveren aan agrarische ontwikkeling. Maar dit is zeker niet gegarandeerd en hangt van een groot aantal externe factoren af. De investeringscondities voor kleine boeren in Marokko zijn nog steeds ongunstig en de onzekerheden groot. Factoren als de bureaucratie, geen toegang tot krediet en verzekeringen en slechte aansluiting op markten spelen hierbij een rol. Dit verklaart waarom veel potentiële investeerders twifelen en migranten vaak hun geld in andere, minder risicovolle activiteiten steken zoals het opzetten van een handeltje, winkel of transportonderneming.

Een andere voorwaarde voor een duurzame agrarische ontwikkeling is dat er voldoende controle is op het aantal waterputten en de hoeveelheid water die mag worden opgepompt. Een dergelijk overheidsbeleid ontbreekt grotendeels, evenals een effectief vergunningstelsel. Op den duur kan dat leiden tot een gevaarlijke daling van de grondwaterspiegel, waardoor bestaande putten en bronnen droog kunnen komen te staan. Het kind van de rekening zijn dan vooral de kleinere traditionele oases. Deze marginale oases, die niet aan rivieren zijn gelegen en waar het winnen van water veel arbeidsintensiever is (putten, *khattara's* et cetera), lijken ten prooi te vallen aan verdergaande degradatie.

Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op het doctoraalonderzoek van de auteur (in 1993 en 1994) en op onderzoekswerkzaamheden die de auteur thans in zuid-Marokko uitvoert in het kader van het door de EU gesubsidieerde Imarom-onderzoeksproject. In het kader van dit project, waarvan de Universiteit van Amsterdam coördinator is, werken vijf universiteiten en onderzoeksinstituten uit Nederland, Spanje, Marokko en Tunesië samen. Het doel van het onderzoek is het vergelijken van de effecten van migratie op oaselandbouw en ecologie in Tunesië en Marokko. Hiertoe wordt samengewerkt in interdisciplinaire veldteams.

Literatuur

Aït Hamza, M. (1995) Les femmes d'emigrés dans les sociétés oasiennes. Le Maroc et la Hollande, une approche comparative des grands intérêts communs. Rabat, Mohammed V Universiteit.

Haas, H. de (1995) Oasen, zand erover? Een milieugeografische studie naar maatschappij en landgebruik in een Marokkaanse oase: Agadir-Tissint, provincie Tata. Doctoraalscriptie sociale geografie, Universiteit van Amsterdam. Te leen in Piersonbibliotheek, UvA.

Haas, H. de (1998), Socio-economic transformations and oasis agriculture in southern Morocco. In: Haan, L. de & P. Blaikie (1998) Looking at maps in the dark. Directions for geographical research in land management and sustainable development in rural and urban environments of the Third World. Netherlands Geographical Studies 240, Utrecht/Amsterdam, KNAG/Agids, pp. 65-78.

Foto's

1. Een bloeiende traditionele oase: de Todgha-vallei
2. Migratie heeft sterk bijgedragen aan de toegenomen huizenbouw inde Todgha-vallei.
3. Een nieuwe groene frontier in de woestijn?

Foto's: Hein de Haas